

Олександр Ігнатуша

Церковний фактор російської агресії проти України: рік 1919-й

Olexandr Ignatusha

The church factor of Russian aggression against Ukraine: 1919 year

The ecclesiastical factor of Russian aggression against Ukraine in 1919 was shown in the message. It was a part of the ideology and practice of White movement. The content of general's A. I. Denikin's policy concerning the Orthodox Church in Ukraine was revealed. The course for the restoration of common and indivisible integrity of the Russian state and the Russian Orthodox Church was proved. The role of the Ukrainian dioceses leaders in shaping of Temporary ecclesiastical government in southeastern Russia was exposed. The attitude of this governance to the ecclesiastical authority in Ukraine was characterized.

Keywords: Russian aggression, White Guard movement, Ukraine, the Orthodox Church, the Sovereign, the national idea

Охарактеризовано церковний фактор російської агресії проти України у 1919 р. Він був частиною ідеології та практики білого руху. Розкрито зміст політичного курсу генерала А. І. Денікіна стосовно до православної церкви в Україні. Доведено, що це був курс на реставрацію неподільної російської держави та цілісності Російської православної церкви. Висвітлюється роль керівництва українських епархій у формуванні Тимчасового вищого церковного управління на південному сході Росії. Охарактеризовано відношення цього управління до церковної влади в Україні.

Ключові слова: російська агресія, білогвардійський рух, Україна, православна церква, державність, національна ідея

Російська агресія проти України 2014 р. актуалізувала проблеми історії військових конфліктів між Україною та Росією і сюжетів, пов'язаних з військовою присутністю та агресією росіян в Україні.

Російсько-український конфлікт загострив ситуацію у середовищі православної церкви, організаційно підпорядкованої Московському патріархатові. Перед кліром і віруючими УПЦ спалахнули старі питання лояльності до вищого церковного керівництва, яке знаходиться поза межами України і яке підтримує офіційну позицію Кремля. Знов підсилено залунала багаторічна ідея консолідації православних навколо одного духовного центру в Україні і створення єдиної помісної української церкви.

Наша увага виокремлює факт російської військової присутності в Україні, що мав місце у 1919 р. Він показовий з огляду на можливість встановлення історичних паралелей, що доводять типовість українсько-російських конфліктів, зокрема, у духовній сфері.

В історіографії цей факт навіть не сприймається агресією, а продовжує тлумачитись як явище «громадянської війни», тобто у змістовних формах, створених російсько-радянською історіографією. На нашу думку, національно-політична складова цих відносин вимагає більш предметних науково-історичних реконструкцій та переосмислення оцінок.

Звернувшись до історіографії питання, констатуємо, що вивчення характеру подій, що відбувалися на південному сході України у 1919–1920 рр., здійснювалося з різних ідеологічних позицій. Радянська історіографія (Б. Кандидов, П. Бляхін, Я. Шипов, В. Соколов, В. Фаворський, Р. Плаксін) вбачала контрреволюційний характер дій білогвардійців.

Учасники білого руху залишили за кордоном свої спогади про минулі події, що згодом стали цінним джерелом історичної інформації. На основі цих публікацій постала новітня російська історіографія цього питання. Але питання українсько-російських національних відносин та їх церковної складової у контексті вивчення російської присутності на українському південному сході у 1919 р., як в еміграційній, так і в сучасній російській історіографії не знаходить достатнього висвітлення.

Історіографія української діаспори та сучасна українська історіографія (Т. Євсєєва, А. Стародуб, В. Ульяновський, Б. Андрусишин), яка акцентувала увагу на національному характері російсько-українського конфлікту періоду революції 1917–1920 рр., не обходила увагою церковні питання. Проте їх аналіз вона співвідносила, головним чином, з територіями, на яких діяли українські, а не російські державні утворення. З огляду на це, пропонуємо вийти за установлені територіальні рамки досліджень, що дозволить більш виразно окреслити як глибину українсько-російського конфлікту та місце у ньому православної церкви, так і його наслідки. Водночас у хронологічному відношенні обмежимося 1919 р., коли розпочалися активні дії російських білогвардійців проти України, втілені у реалізацію проекту створення вищої нової церковної влади на підконтрольних їм територіях.

Присутність білогвардійців на південному сході України була очевидною російською агресією проти української державності, яку уособлювали у 1918 р. Українська Держава гетьмана Павла Скоропадського, а у 1919–1920 рр. – Українська Народна Республіка, очолювана Директорією.

Серед питань українсько-російських відносин, які доцільно розглянути у рамках даного повідомлення, важливим є, по-перше, з'ясування вмотивованості підтримки частиною духовенства та віруючих білогвардійського режиму або співпраці з ним. По-друге, – встановлення характеру тривалої взаємодії між російськими та проросійськими силами в Україні, що мали відношення до церковної організації. По-третє, – аналіз наслідків включення церкви у конфлікт.

Розгляд цих питань дозволить конкретизувати місце церкви у конфлікті, що мав не тільки релігійний, а й національно-політичний вимір.

З'ясовуючи причини участі духовенства православної церкви в акціях білогвардійців, нагадаємо, що білогвардійський рух організувався на південних окраїнах колишньої Російської імперії (на Дону) у листопаді 1917 р. як протидія більшовизму, що встановив свою владу в Петрограді. З квітня 1918 р. цей рух очолив генерал А. І. Денікін. Навесні і влітку 1919 р. війська під його командуванням захопили Донбас і велику територію від Царицина до Харкова і Катеринослава. Під їхньою владою опинилися Таврія, Донбас, Центральна Україна, Слобожанщина, Сіверщина. Білогвардійці дійшли до Житомира, Коростеня, але північніше їхньому просуванню перешкоджали більшовики – Червона армія. У вересні 1919 р. на західному напрямку – перепоною постала Армія УНР. Як союзна Директорії сила виступила армія Махно. Наступ білогвардійців захлинувся.

Як принципове зазначимо: характер білогвардійського режиму виявився незмінним протягом усього часу його існування. Він визначався програмою генерала Денікіна, декларованою ще 1918 р. Вона передбачала відновлення «єдиної і неподільної Росії».

На початку 1919 р. Денікін захопив Північний Кавказ і об'єднав під своїм керівництвом антибільшовицькі війська Дону й Кубані. Одночасно – з кінця 1918 – початку 1919 рр., – територія впливу білогвардійців стала розширюватися Північною Таврією і Донбасом. Не визнаючи УНР, її кордонів і територіальної цілісності, частини Денікіна і Краснова у грудні 1918 р. посунули в Україну без формального оголошення війни УНР. Тоді ж – у грудні 1918 р. – козацькі частини увійшли в Луганськ, спираючись на домовленості зі Скоропадським, для підтримання порядку в цьому пролетарському районі, який готовий був стати на захист Рад. У січні 1919 р. білогвардійці почали дії у Донбасі¹. З цього часу фіксуються й перші факти співпраці білогвардійців з представниками Української Православної Церкви, яка восени 1918 р. отримала статус автономної організації у складі Російської Православної Церкви (РПЦ). У день відкриття третьої сесії Всеукраїнського церковного Собору 28 жовтня делегати були ознайомлені з постановою Всеросійського Собору і Патріарха щодо «Положення про Вище церковне управління на Україні»².

Оскільки національна політика генерала Денікіна виходила із російських імперських інтересів і була спрямована на відновлення на постімперському просторі єдиної держави, вона знайшла відображення у масовій пропаганді цієї ідеї, її ідеологічному обґрунтуванні і, врешті – у конкретних військових діях, що стверджували реалізацію цього проекту.

Сам головнокомандуючий висловлювався категорично, обґрунтовуючи дії свого уряду: «Перше національне питання, яке стало на чергу, було українське. В уряді, який підтримала тодішня громадська думка і наукові сили, склався твердий і незмінний погляд на національну, релігійну і культурну єдність російського народу в особі трьох гілок його – великоруської, малоруської та білоруської»³ (виділено курсивом у джерелі. – О. І.).

Російський дослідник національної політики генерала А. І. Денікіна О. С. Пученков стверджує, що мовна, культурна та історична близькість російського українського та білоруського народів не дозволяла білим розглядати інакше ці народи як у нерозривній державній єдності з Росією. Відповідно, учасники білого руху сприймали український національний рух виключно як наслідок австро-угорських інтриг. Тому і політика білих стосовно до України не допускала навіть думки про відокремлене її існування від Росії, навіть тимчасове. Зазначені підвалини національної політики білогвардійців виправдовували у власних очах їхні агресивні плани і дії щодо України, її території, мови, культури, релігійних особливостей.

Факт співпраці білогвардійців з православною церквою і роль церкви у планах білогвардійців показали вже перші документи генерала Денікіна. У Тимчасовому Положенні про управління територіями, зайнятими Добровольчою армією, яке було затверджене 3 вересня 1918 р., значилось, що Російська православна церква є первенствующою в областях, які займає Добровольча армія. Такий її статус поширювався на усі українські території, окуповані денікінцями. Ця ідея первенствующого статусу РПЦ підкреслювалася у документах, які штаб верховного головнокомандуючого розсилав військовому та церковному командуванню зайнятих українських територій. Поряд із цим, звернемо увагу на два наступних пункти положення. Вони виразно підкреслюють російський національний характер режиму, що у своїй основі суперечив державницьким і національно-культурним прагненням та ідеалам українського народу. Четвертий пункт згаданого положення проголошував державний статус російської мови на окупованих територіях. У п'ятому пункті зазначалось: «Державним прапором служить національний російський 3-х кольоровий (біло-синьо-червоний) прапор».

Факт особливої уваги Денікіна до церковного питання підтвердило скликання білогвардійцями у травні 1919 р. церковного собору в Ставрополі, що отримав назву Південно-Східний російський церковний Собор. Мало того, як дізнаємося з протоколу першого засідання цього собору, за словами його голови – архієпископа Донського і Новочеркаського Митрофана (Симашкевича), А. І. Денікін виступив ініціатором скликання собору, здійснював йому потужне покровительство і сприяння⁴.

На початку березня 1919 р. Денікін звернувся з листом до єпископів, які перебували на території, зайнятій Добровольчою армією, і закликав їх якнайшвидше скликати нараду для вирішення питання про створення церковного управління на Півдні Росії⁵.

До підготовчої роботи зі скликання собору, а потім і до безпосередньої роботи на соборі, долучилися ієрархи південноукраїнських єпархій – Катеринославський і Маріупольський єпископ Агапіт (Вишневський) та єпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе). Ієрархи представляли єпархії, які силою обставин опинилися у місці зіткнення українських та російських сил.

Генерал Денікін взяв особисту участь у відкритті собору. Він виступив на ньому з програмною промовою, в якій привітав собор, «що піднімає меч духовний проти ворогів Вітчизни і Церкви»⁶. Акумулюючи глибину проблеми у духовній сфері висловом: «Рушаться основи віри», А. І. Денікін пов'язав цей стан з «напором більшовизму, який руйнує державність і культуру». Тому подолання занепаду він розцінив як масштабну і складну роботу з влаштування церковного управління та парафіяльної організації, боротьби з невір'ям і моральним занепадом. Успіхи у цій роботі головнокомандуючий напряму зв'язував з патріотичною діяльністю церкви: «Укріплення любові до Батьківщини і до її святинь серед тих, хто у кривавих боях творить свій жертвенний подвиг». Останні рядки промови Денікіна свідчили, що ідейною основою консолідації білогвардійських сил мали виступати російські національні символи та православні святині, пропагувати які мала церква, «виконуючи свій обов'язок перед Богом і Вітчизною».

Низка постанов цього собору була спрямована на першочергову активізацію діяльності духовенства в дусі підтримки білого руху та протидії більшовизму. Собор звернувся до закордонних церковних організацій з проханням про допомогу білогвардійцям. Одним із головних результатів собору було створення Тимчасового вищого церковного управління на південному сході Росії (російською – Временного высшего церковного управления на Юго-Востоке России (ВВЦУ)) – установи, що зосереджувала вищу церковну владу «на Південному Сході Росії до встановлення правильних зі Святійшим Патріархом, Священним Синодом і Вищою церковною радою зносин».

Її створення надзвичай показове для характеристики неоімперських планів білогвардійських сил. На момент формування зазначеного ВВЦУ, подібне Вище церковне управління діяло не тільки у більшовицькій Москві поряд з патріархом. Його було сконструйовано і в Україні, де в часи гетьманату пройшов Всеукраїнський церковний собор, який розробив «Положення про управління православною Церквою на Україні». Положення стверджувало автономний статус Української православної церкви по відношенню до Московського па-

тріархату. 20 вересня 1918 р. його схвалили Московський патріарх і Помісний Собор Російської православної церкви. Це означало, що Києву було дозволено формування свого Вищого церковного управління. Формальним його главою ставав митрополит Київський і Галицький Антоній (Храповицький). Однак з огляду на зміну державно-політичної влади в Україні в грудні 1918 р. – падіння гетьманату й прихід до влади Директорії, її рішучий курс на утвердження української автокефальної церкви та консервативну позицію більшості архієреїв – впровадження начал автономії і формування Вищого церковного управління в Україні затягнулося. Але, очевидно, діячів білого руху принципово не влаштовував сам факт відносної самостійності Української церкви, можливості формування нею вищої церковної влади та встановлення її зверхності над духовенством півдня Росії. Вони передбачали лише таку модель, де організаційно вищими могли бути лише російські форми.

Примітно, що до того часу подібне білогвардійське управління вже діяло в Сибіру, де розгортав свою роботу Верховний правитель Росії адмірал О. В. Колчак. Поява аналогічних управлінь свідчила про сепаратні процеси на периферії колишньої Російської імперії та намагання кожного з російських білогвардійських центрів відігравати ключову роль у встановленні своєї державно-політичної влади.

ВВЦУ очолив архієпископ Донський і Новочеркаський Митрофан (Симашкевич). Від єпископату до управління увійшли – архієпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе), єпископ Ростовський і Таганрозький Арсеній (Смоленець), від духовенства – протопресвітер армії і флоту Г. І. Шавельський, протоієрей О. П. Рождественський, у минулому – професор Санкт-Петербурзької Духовної академії, член Святійшого Синоду, активний учасник Помісного Собору РПЦ 1917–1918 рр., від мирян – професор Донського університету П. В. Верховської – історик церкви, фахівець з церковного права, учасник Помісного Собору РПЦ 1917–1918 рр., а також граф В. В. Мусін-Пушкін – член IV Державної думи, з 1915 р. – товариш Головноуправляючого землеустроєм і землеробством О. В. Кривошеїна.

Восени 1919 р. до складу управління включили митрополита Київського і Галицького Антонія (Храповицького) як почесного голову⁷. Митрополит Антоній був широко відомий своїми російськими націоналістичними і монархічними поглядами, що дозволило йому балотуватися на пост Патріарха Московського і всея Росії під час роботи Помісного Собору РПЦ на початку листопада 1917 р. Обрання його митрополитом Київським і Галицьким негативно сприймалося українськими національно орієнтованими силами і свідчило про ситуативну перевагу консервативних проросійських елементів в управлінні православною церквою в Україні. Тому не випадково при встановленні в Україні влади

Директорії, у грудні 1918 р. його разом з такими ж одіозними особами – архієпископом Волинським Євлогієм (Георгієвським) та єпископом Чигиринським вікарієм Київської єпархії Никодимом (Кротковим) – було заарештовано за протидержавну діяльність та відправлено до Бучацького василіанського монастиря. Лише влітку 1919 р. митрополита і його соратників звільнили. Наприкінці серпня – 27 чи 28 числа – він прибув до Таганрогу. Ідейна платформа денікінщини та ВВЦУ виявилася значно ближчою його світоглядним устремлінням, аніж архіпастирський обов'язок на чолі української пастви. Тому він і опинився у таборі добровольців.

Деталі прийняття митрополитом Антонієм влади ВВЦУ надзвичай показові для характеристики цього владики, його світоглядних принципів і, водночас, агресивних методів вирішення питань, властивих білогвардійському керівництву. Про них повідомляє у своїх спогадах протопресвітер Г. І. Шавельський. Згадуючи про прибуття митрополита Антонія до Таганрогу, він пише, що членів ВВЦУ і генерала Денікіна особисто турбувала думка: «А що як митр. Антоній відмовиться визнати владу ВВЦУ і поведе автономну політику в Україні»⁸. Ця думка була небезпідставною, як з огляду на те, що митрополит Антоній вважався тоді керівником Української автономної церкви, так і з огляду його суб'єктивних відчуттів. Пізніше стало відомо, що під'їжджаючи до Ростова, він «не відкидав думки ігнорувати ВВЦУ, як неканонічну установу».

У Ростові відбулася зустріч А. І. Денікіна з митрополитом Антонієм. Її зміст передають слова самого генерала, сказані Г. І. Шавельському: «Я вчора рішуче дав зрозуміти Антонію, щоб він не рипався. Після цього він присмирів, а то почав, було, бундючитися. Як він веде себе у відношенні до ВВЦУ? Але у цей час митр. Антоній вже був смирний, наче агнець». У цих словах очільника білогвардійської інтервенції в Україні і зневага до архієрейського сану, і неприйнятність до будь-яких інших точок зору окрім своєї, і неприпустимість компромісу в українському питанні, врешті – ілюстрація способу розв'язання церковних проблем Денікіним і, зокрема питання про церковну самостійність України, хоча б вкрай обмежену.

Ідея створення церковного управління на півдні Росії, у своїй основі віддавала великодержавництвом і російським шовінізмом. У цьому зв'язку варто пригадати аргументацію її автора – Г. І. Шавельського на користь потреби створення такого управління: «Вищої церковної влади в краї не було. Зв'язок із Патріархом розірвався. Кожна єпархія жила своїм життям. Питання, що перевищували компетенцію єпархіальної влади, або вирішувалися на свій страх єпископами, або залишалися без розв'язання... Виходило дивне явище: величезна територія, майже весь південний схід Росії, з деякими єпархіями опинилася без вищої церковної влади, яка одна могла і спрямовувати, і виправ-

ляти церковне життя». Тобто факт існування поблизу білогвардійського Дону Української православної церкви (УПЦ) з її канонічним автономним статусом і вищим управлінням (хоча й у стадії організації) автор цієї ідеї зовсім не брав до уваги. Не помічати факту створення цього канонічного центру було неможливо. З ним можна було лише рахуватися або не рахуватися. Останній спосіб поведінки і був властивий білогвардійцям.

Зазначену проблему конфліктності новостворюваного денікінцями ВВЦУ та вищої церковної влади УПЦ чітко окреслили єпископи українських епархій, які брали участь у соборі в Ставрополі. Це були єпископ Таврійський і Сімферопольський Димитрій (Абашидзе) і єпископ Катеринославський і Маріупольський Агапіт (Вишневський). Останній, до речі, брав активну участь у створенні вищого органу автономної української церкви, що спочатку отримав назву Священний Синод, а потім був перейменований на Вищу осященну церковну раду. Як свідчить протокол першого засідання Південно-Східного російського церковного Собору від 19 травня 1919 р., архієпископ Агапіт запропонував внести у текст звернення, що готувалося від імені собору чадам православної церкви, поправку з вказівкою на те, «що чинний собор не буде посягати на територію Української Церкви, якій Святійшим Патріархом і Всеросійським Собором дарована автономія». Цю думку підтримав архієпископ Димитрій, який «заявив, що чинний Собор не може (підкреслення наше. – О.І.) не визнати автономію Української Церкви, даровану Святійшим Патріархом і Всеросійським Собором, і Собор має встановити Вище церковне управління лише для тієї території, яка ще не має вищої церковної влади»⁹. Проект поправки разом з проектом звернення Собору передали до відповідної комісії. Проте, очевидно, що її зміст проігнорували.

Вже під час роботи Собору 20 травня 1919 р. протопресвітер Г. І. Шавельський, доповідаючи від імені відділу «Про організацію Тимчасового Вищого церковного управління» та обґрунтовуючи потреби створення ВВЦУ, повернувся до старих аргументів: «Росія роздроблена, розщеплена на частини, необхідне громадянське і духовне об'єднання цих частин, і в цьому відношенні Вище церковне управління може послужити велику службу, об'єднуючи роздібнені частини Росії єдиною думкою і владою».

Як продовження великодержавницької думки Г. І. Шавельського процитуємо втілення цієї ідеї конкретними пунктами у положення про ВВЦУ, прийнятого Собором 22 травня 1919 р.: 6) Тимчасове Вище церковне управління на Південному Сході Росії поширює свої повноваження на всі області Росії у міру звільнення їх Збройними силами Півдня Росії. 7) У ці області можуть увійти і епархії Української Церкви, автономія якої була визнана Всеросійським священним Собором, при тій умові, що, як тільки військові обставини не будуть

тому перешкоджати, Українська Церква відновиться у правах, дарованих їй Всеросійським Помісним Собором». Таким чином, ініціатори і провідники створення ВВЦУ свідомо порушували статус автономної УПЦ, привласнювали собі її права, не допускали можливості налагодження рівноправного зв'язку з канонічно існуючою українською церквою, навіть не розглядали її як можливого партнера в питанні національно-церковного будівництва. Вони вважали цілком нормальним, ігноруючи статус найближчого церковного центру, взяти його під свій контроль. З наведених текстів стає зрозумілим, що білогвардійці безпеліційно привласнювали собі право розпоряджатися долею Української автономної церкви. Фрази на кшталт «церква відновиться у правах» були нічого не вартими обіцянками, оскільки не містили конкретних основ для збереження і відновлення статусу УПЦ. Денікінців абсолютно не влаштовував сам національний характер церковної автономії, як і не влаштовував будь-який самостійний статус української державності.

Таким чином, російська агресія в Україні, що проявлялася у формі білого руху, спиралася на традиційні російські націоналістичні стереотипи, в основі яких були: ідеї відновлення великої і неподільної Росії, православної єдності Русі, неприйняття будь-яких форм національного самовияву українського народу. Білогвардійці ігнорували українські форми національного руху, державності та православної церковної організації.

З моменту свого оформлення білий рух заявив свої претензії на Україну та задекларував своє верховенство над її православною церквою. Це знайшло вияв у скликанні Південно-Східного російського церковного Собору та створенні ВВЦУ (травень 1919 р.), що проголосило свою владу над усіма територіями, зайнятими збройними силами білогвардійців. Така позиція поляризувала політичні настрої у суспільному і церковному середовищі, поглиблювала українсько-російський національний конфлікт, робила його непримиренним.

Перебування білогвардійців в Україні супроводжувалося їхньою практичною діяльністю з розбудови Російської церкви, утвердженням за допомогою церкви російських національних цінностей. Провідну роль у цьому відігравали лідери білогвардійського руху, зокрема – А. І. Денікін, який намагався надати своїй владі сакрального характеру. При головнокомандуючому активно діяв інститут військового і морського духовенства, який очолила перевірена з імперських часів особа – протопресвітер Г. І. Шавельський.

Політичний курс генерала А. І. Денікіна у своїй основі був курсом на рестаурацію неподільної російської держави та відновлення цілісності Російської православної церкви, що на постімперському просторі втрачала єдність під впливом національних революцій. Православна церква, як вважали провідники білого руху, мала стати стержнем для духовно-релігійного виховання військ,

підняття моральності в армії, відновлення звичного для часів імперії духовного життя на традиційних засадах російського месіанізму.

Православна церква України перед лицем російської агресії виявилася недостатньо консолідованою. Лише меншість ієрархії виявила готовність захищати інтереси віруючого народу, та й вона була розрізненою і непослідовною у цьому захисті. Низький рівень консолідації національних церковних сил, готових боротися за національну самостійність православної церкви в Україні, був не тільки результатом відповідного рівня національної свідомості й розуміння суспільством своїх національно-державних інтересів, а й наслідком багатовікової роботи Москви над формуванням всеросійської ідеї в українському суспільстві.

Російські форми тиску на православну церкву в Україні відзначалися бруталністю, цілковитим ігноруванням її автономного статусу, наданого Всеросійським Помісним Собором і Патріархом.

- ¹ Савченко В. А. Дванадцять воєн за Україну / В. А. Савченко. – Харків: Фолио, 2006. – С. 194, 254.
- ² Ульяновський В. І. Церква в Українській Державі 1917–1920 рр. (доба Гетьманату Павла Скоропадського): Навч. посіб. / В.І. Ульяновський. – К.: Либідь, 1997. – С.299.
- ³ Деникин А. И. Очерки русской смуты: Вооруженные силы юга России. Заключительный период борьбы. Январь 1919 – март 1920 / Антон Иванович Деникин. – Мн.: Харвест, 2002. – С. 104.
- ⁴ Крячко Н., свящ. Учреждение Временного Высшего церковного управления на Юго-Востоке России в 1919 году / свящ. Николай Крячко // Вестник церковной истории. – 2008. – Вып. 1 (9). – С.26-27.
- ⁵ Кандидов Б. Церковь и гражданская война на юге: материалы к истории религиозной контрреволюции в годы гражданской войны / Борис Кандидов. – М.: Безбожник, 1931. – С. 30.
- ⁶ Крячко Н., свящ. Учреждение Временного Высшего церковного управления на Юго-Востоке России в 1919 году... – С. 24.
- ⁷ Кандидов Б. Денікін і церква / Борис Кандидов. – Харків: ДВОУ Пролетар, 1931. – С.17
- ⁸ Шавельский Г. Воспоминания последнего протопресвитера русской армии и флота: в 2-х т. / Г. Шавельский. – Нью-Йорк: Изд-во имени Чехова, 1954. – Т. 2. – М.: Крутицкое патриаршее подворье, 1996. [Репринт. воспр. изд. 1954 г.]. – С.382.
- ⁹ Крячко Н., свящ. Учреждение Временного Высшего церковного управления на Юго-Востоке России в 1919 году... – С.29.